

Валерій Солдатенко

КОНСОЛІДАЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

In this article is introduced the main topic of consolidation of the «left» political movements of Ukraine, the part of them in 1918–1920 were in communist platform, which was one of the main characteristics of civilian rule, the rule of war in their results, the future life in republic.

У статті зроблено спробу проаналізувати процес консолідації лівих політичних сил України, частина яких у 1918–1920 рр. переходила на комуністичну платформу, що стало однією з важливих прикмет громадянської війни, вплинуло на її результати, подальшу долю республіки.

Період громадянської війни вмістив у собі надзвичайно велику кількість подій, різнопланових явищ і різноспрямованих тенденцій та процесів. До числа маловивчених належить досвід об'єднання комуністичних сил, який набував дедалі більшого розмаху й інтенсивності із загостренням революційного протистояння. З одного боку, непрості успіхи більшовиків зумовлювали поступове, але неухильне зростання їх авторитету серед лівих елементів політичного спектру. З іншого, на цей процес впливали дедалі масштабніші зусилля їх суперників, спрямовані на те, щоб будь-якою ціною не допустити перемоги соціалістичних, народоправчих сил.

Подальша перспектива України, масштаби і характер радянського державотворення, налагодження соціалістичного господарювання, культурне будівництво, тобто прогрес у всіх галузях буття суспільства, значною мірою залежали від консолідації зусиль усіх тих, хто прагнув змінити обличчя республіки, забезпечити її революційне оновлення. Крім КП(б)У це були течії і групи, партії націонал-комуністичного спрямування.

Після тривалого негативного (часом, вкрай негативного) ставлення до представників небільшовицької партії керівництво КП(б)У поволі почало розуміти невгоди сектантської, ізоляціоністської політики, реально оцінювати позитивні результати спорадичної на початках співпраці з боротьбістами, враховувати їхній та близьких до них ідейно-політичних течій вплив на маси,

який можна було використати за умови конструктивних компромісів, блоків, координації й об'єднання дій тощо.

Можливо, й не дуже рішуче, однак неухильно більшовики України дозрівали до необхідності коригування своєї лінії щодо можливих партнерів, дедалі вбачаючи в них реальних союзників у досягненні мети, а не загрозу своїм стратегічним планам. Дедалі частіше мова заходила не просто про співпрацю, а й про принципову можливість організаційного об'єднання. Навряд чи в такій еволюції поглядів варто відразу й головним чином вбачати розрахунок на поглинання вчорашніх політичних суперників, підступну тактику їх неодмінного наступного знищення й т. ін., хоча без проявів рішучої боротьби різних партій, таборів практично ніколи не обходилося. Не були винятком, звісно, й більшовики, як втім і їх вчорашні суперники. Однак «хитромудрі» більшовицькі плани заманювання українських комуністів у заготовану пастку — об'єднання (розчинення, знищення) — це очевидне перебільшення й навіть фантазування.

До висновків про бажаність, а то й об'єднання з КП(б)У поступово дозрівали й націонал-комуністичні сили. Недооцінювати їх здатності до самостійного політичного мислення, прийняття аргументованих, розважливих, заснованих на глибокому розумінні сутності суспільних процесів рішень не варто. Їх лідери зовсім не були схожими на недосвідчених, малотямущих дітей, яких легко обдурили негідні, недоброчесні політики-шахраї. Подібний погляд легковажний, поверховий, входить в пряму суперечність з тими ідейними та організаційними тенденціями, якими наповнювалася діяльність національних патріотів і революціонерів.

Слід сказати, що усвідомлення вітчизняною історіографією феномену українського комунізму виявилось дуже непростим і вкрай затяжним процесом, постійно зазнаючи кон'юнктурно-ідеологічних впливів і нашарувань.

За винятком хіба що публікацій першого пожовтневого десятиліття [27], в працях істориків радянської доби і на цю категорію націонал-комуністів повною мірою поширювали кваліфікації структур, з яких вони вийшли — буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні, антинародні, підступні, нещирі тощо [23].

Такі ж оцінки домінували і в енциклопедично-довідкових виданнях, що містили окремі інформації про українські комуністичні організації [10]. З вищеперерахованих праць неважко помітити, що як самостійну проблему в концептуально-узагальнюючому плані

історію націонал-комунізму в радянський час науковці не розглядали. Власне, до такого завдання впродовж довгих десятиліть також тільки підходили зарубіжні дослідники та діаспорні автори [20].

Їх напрацювання закумулював і віддзеркалив Дж. Мейс [30]. Приїхавши на початку 90-х років минулого століття в Україну, він оприлюднив висновки своїх досліджень у стислому варіанті в публікації «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії» [48].

Співавтором праці виступив М. Панчук, який дещо раніше, в роки горбачовської перебудови, звертався до аналізу ідейно-політичного явища, найменованого «націонал-ухильництвом», і опублікував статті, в центрі яких була доля боротьбиста, одного з провідних діячів КП(б)У середини 20-х років, наркома освіти О. Шумського [57].

Однак у згаданій спільній брошурі впливу М. Панчука на раніше викристалізовану позицію, висновки Дж. Мейса не відчуваються (звісно, цілком ймовірна й еволюція київського історика до абсолютної ідейної солідарності зі співавтором), що й зумовлює відносити оцінки публікації в першу чергу на рахунок заокеанського дослідника.

Як і всі вищеназвані зарубіжні праці, концепція Дж. Мейса базується на «двох китах». По-перше, на апріорному відкиданні будь-якої, навіть гіпотетичної можливості поєднання марксистського вчення з національними інтересами українства. А отже, ще до аналізу праць, документів націонал-комуністів, предметного з'ясування їх поглядів, оцінки мотивацій теоретичних розрахунків і поведінки відразу ж, на перших же сторінках, робиться категоричний висновок — «на генеральне питання — чи можливий симбіоз марксистсько-ленінської ідеології і національних побажань, переважна більшість дослідників винесли свій однозначний вердикт: ні! неможливий!» [48, с. 5].

Полишаючи поза увагою очевидну підміну фактів «грізними» знаками оклику, не можна збентежено не подивуватися сусідній сентенції: «Коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і некомуністичним» [48, с. 3].

Звичайно, фантазуванню меж не існує. Однак сумнівно, щоб те було фаховою функцією науковця. Втім, для Дж. Мейса, судячи з усього, важливо не стільки аргументувати подібні тези (коли ж до того все-таки доходить, трапляються непоодинокі прикрі неточності, помилки, а то й свідомі перетримки [48, с. 9, 10, 17,

20, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 48, 60]), скільки перевести розмову на інший об'єкт — «другого кита». Це ідейно-політична, організаційна, непримиренна й терористична за своєю природою діяльність більшовицької, комуністичної партії, її регіонального осередку, слухняного знаряддя — КП(б)У. Саме останні (до них, природно, добираються якомога непривабливіші — аж до образливо-нищівних, характеристики-епітети) унеможливили існування націонал-комуністичних груп, організацій, течій. Нещадно засуджуючи методи боротьби комуністів з тими, хто сповідував відмінні погляди, Дж. Мейс навіть сприйняття комуністичної, радянської платформи, а тим більше вступ представників націонал-комуністичних течій до КП(б)У, подає як сплановану безвихідь, пастку з неодмінним розрахунком на подальше фізичне винищення неординарних особистостей, неспроможних, між тим, перебачити свою трагічну перспективу [48, с. 23, 33, 37, 55].

Якщо навіть умовно прийняти запропоновану логіку, то все одно наявного вітчизняного досвіду («експерименту» — Дж. Мейс) зовсім недостатньо для того, щоб безапеляційно заперечувати, скажімо, теоретичну можливість поєднання в світоглядно-політичних платформах ідейних елементів, яким, зрештою, не іманентна антагоністична взаєморозривність.

Та й практика появи у пізніші десятиліття таких феноменів, як єврокомунізм, національні (шведська, австрійська, німецька, інші) моделі соціалізму, «соціалізму із китайською специфікою» тощо свідчить на користь того, що особистості й сили (і, як видно, достатньо потужні) шукали й шукають шляхів поєднання комуністичного (соціалістичного) вчення, обґрунтовуваних ним моделей суспільного, державного устрою з національними інтересами.

По суті, не здійснивши серйозного аналізу ідейно-теоретичної платформи українського комунізму, позірно вважаючи, що його репрезентанти уособили «трагічні ілюзії», Дж. Мейс, тим не менше, у заключних рядках публікації пов'язує загальновідомі зрушення у національній сфері, у прогресивному поступі українства, передусім, з діяльністю саме того політичного напрямку, історична алогічність, протиприродність якого для нього самоочевидні [48, с. 79–80].

Така суперечлива точка зору притаманна й пізнішим публіцистичним виступам історика, які ввійшли до посмертного видання «День і вічність Джеймса Мейса» [22].

Принагідно можна зауважити, що значно виваженіше підходив до розгляду феномена та його оцінки авторитетний діаспорний

дослідник І. Лисяк-Рудницький, глибокі й аргументовані публікації якого фахівці відносять до розряду історіософських. «Для мене, — писав науковець, — не підлягає ніякому сумніву, що «український комунізм» треба розглядати як частину українського історичного процесу [...]. Моя критика українського комунізму (виходить — В. С.) більше із соціальних, устроєвих і загально-ідеологічних, як із національно-самостійницьких позицій. Не сумніваюся, що боротьбисти й укапісти були суб'єктивно не меншими патріотами й самостійниками, як напр., «петлюрівці». Не сумніваюся теж, що для української справи вони зробили, в певних періодах, дуже багато, що були ситуації, коли вони ставали її прапороносцями (Напр., згідно з мою «еретичною» думкою, під час советсько-польської війни 1920 р. правий був не Петлюра, але українські радянські кола)» [41].

Зовсім не претендуючи на оцінку всього новітнього доробку Дж. Мейса, гадається, є вагомі підстави вважати, що згадана вище праця стала простою пропагандою, популяризацією тих постулатів, до яких призвичаїлися зарубіжні вчені в умовах боротьби з радянською історіографією і набули від останньої кваліфікації «антикомуністів», «радянологів» і т. ін. Водночас, заради справедливості слід зазначити: звертання заокеанського науковця до предметного аналізу першоджерел і неупередженої оцінки фактів виводили його за поле жорстко засвоєних штучних схем, дозволяли хоча б частково долати догматичні кліше, стереотипи. В останньому була можливість наочно переконатись і автору цих рядків, коли довелось мати досвід спорадичної співпраці з американським істориком [25]. Разом із тим, прагнення досягти компромісу, за наявності незбігу поглядів, а іноді й полярних уяв та підходів, привели до деяких невиправданих поступок. Самокритичне визнання сумнівності, недоречності останніх стало очевидним у наступному і нині видається виправданим, необхідним.

Вітчизняні історики, які торкаються проблем українського комунізму, продовжують здебільшого «вписувати» феномен у широкий історичний контекст суперечливих процесів 20–30-х років, використовують як достатньо переконливі ілюстрації для відтворення загальної картини наростання тоталітарних тенденцій у СРСР [84].

Під специфічним кутом зору — боротьби за ліквідацію багатопартійності в Україні, а відтак і переважно акцентуючи увагу на зусиллях РКП(б), КП(б)У, радянської влади, спрямованих

проти будь-яких відхилень від «ортодоксії» (тобто більшовизму), в тому числі й українських комуністів, — в останні роки було захищено кілька дисертацій [52].

Виняток становить хіба що достатньо предметне, насичене цінковими підходами й подробицями, бажанням об'єктивно, всебічно розібратися у тонкощах проблеми дослідження В. Огієнка [56].

Невеличкі за обсягом публікації присвячувались окремим течіям українського комунізму [26]. Власне, це були не стільки дослідження, які поглиблювали знання про дуже непростий феномен, скільки спорадичні запозичення (передусім у концептуальному відношенні) з діаспорної літератури, що до того була мало поширеною й маловідомою в Україні. Особливо це впадає у вічі, коли автори намагаються вийти за рамки окремих, скупих коментарів до сюжетів та документів і запропонувати більш-менш узагальнений, комплексний погляд на проблему [28], зокрема і в енциклопедичних виданнях [34] (принагідно можна зауважити, що до першого тому «Енциклопедії історії України» чомусь не потрапив термін «боротьбизм» — очевидно, йтиметься про цю течію в наступних томах, коли дійде до символу «УКП(б)».

Істотного «прориву» не змогли здійснити у цій сфері й ті, хто об'єктом наукового аналізу обрав історію партій, у середовищі яких зародилися й розвинулися течії, які згодом були кваліфіковані як націонал-комуністичні [76].

Певний виняток становить висвітлення функціонування українських комуністичних груп в емігрантському середовищі в 20–30-ті роки [29]. Однак, як відомо, реального впливу на перебіг подій в Україні вони справити уже не могли, залишаючись радше інтелектуальним витвором. Тому аналіз у цьому разі вимушено обмежується ідеологічним зрізом.

Як своєрідний підсумковий на сьогодні (звісно — не остаточний) варіант дослідження феномену українського комунізму в революційну добу 1917–1920 рр. можуть розглядатися публікації О. Любець. Вона займається розробкою проблеми упродовж тривалого часу, поетапно розширюючи масштаби об'єкта вивчення й органічно залучаючи набутки інших авторів [42].

У концентрованому вигляді результати наукових пошуків відбулися в монографії, присвяченій з'ясуванню тенденцій, якими наповнювалося життя українських партій відповідно до суспільно-політичних альтернатив, що виникали в добу національно-демократичної революції [43].

Спеціальний, досить розлогий параграф має назву «Феномен Українського націонал-комунізму через призму еволюції національно-визвольної революції» [43, с. 244–301]. Полишаючи осторонь питання до формулювання («еволюція... революції»), слід сказати, що зібраний і проаналізований автором матеріал становить чималий інтерес та істотно збагачує фактологічну базу осмислення проблеми. Приваблює й «ключ підходу» до тлумачення складних, «неоднolінійних» процесів — народження, формування, функціонування націонал-комуністичних течій і організацій через їх детермінованість об'єктивними й суб'єктивними чинниками (життєвими альтернативами). Гадається, що тут знайдено генеральний стрижень, найголовніший «нерв» унікального явища, який дозволяє не стільки засуджувати його «з порога», а постаратися зрозуміти логіку вчинків поведінки достатньо широкої когорти неординарних українських політичних діячів. Жаль лише, що за першого наближення до розв'язання поставленого завдання автору вдалося не найоптимальнішим чином реалізувати багатообіцяючий задум, збиваючись часом на проторований попередниками шлях, не намагаючись «замахнутися» на те, щоб поколивати деякі стереотипи, які видаються непохитними не стільки через свою обґрунтованість, вираженість, а через широку вживаність, кон'юнктурну доцільність тощо.

Чекати ж відтворення більш-менш повної картини українського комунізму від праці О. Любовець загалом не можна, оскільки вона свідомо вичленовує окремий сегмент, абстрагується від процесів, які відбувалися в КП(б)У, а аналіз явища хронологічно обмежується 1920 роком.

З вищевикладеного зрозуміло, що феномен українського комунізму до цього часу не знайшов свого ґрунтового всебічного вивчення, осмислення, а отже, постає як нагальна потреба заповнення, по суті, «білої плями» вітчизняної історії. Добре розуміючи, що зробити це відразу, якісно, в одній праці, «червоногвардійською атакою» — нереально, свого часу автор зазначеної книги спробував лише «накидати» своєрідні «ескізи» щодо повномасштабного дослідження унікального й непростого вітчизняного явища [60].

Ставлячи завдання поглибити вивчення проблеми, видається принципово важливим подолати застарілі уяви про націонал-комунізм як обов'язково організаційно формалізоване, фракційне явище. Як щось чуже власне комуністичному (інтернаціональному) організму, воно засуджувалось, а заходи, акції проти нього

навіть готові були виправдовуватись у свідомості послідовних прибічників класового підходу.

Ревнителі національних традицій, навпаки, вбачали неприпустиму, ганебну зраду в поведінці тих, хто ладен був з метою компромісу з поборниками соціальних прагнень хоч у чомусь відійти від категоричних, безапеляційних (на практиці вони нерідко доходили до абсолютизацій) наполягань на визначальності національного чинника. Звести до єдиного знаменника погляди подібної різновекторності апріорі неможливо, а висновки й узагальнення завжди будуть для обох ідеологічно конфліктуючих сторін залишатися тенденційними, однобічними, вразливими.

Модернізуючи підходи до феномену національного комунізму, з багатьох позицій видається виправданим розглядати його як природну, зумовлену самим суспільним життям спробу (бажання принаймні) максимально наблизити, органічно поєднати в ідеології, політичній практиці два фундаментальні начала (і не сперечатися з приводу їх переваг чи пріоритетів, тим більше доводити до антагоністичного їх протиставлення, непримиренно ворожих колізій) — плани соціального вдосконалення суспільства, його прогресивного переустрою (концентровано вони представлені в теорії комунізму) з потребами національної самореалізації, всебічного національного розвитку. Адже в житті репрезентанти обох начал, виходячи з різних відправних точок, усе ж, зрештою, ішли назустріч один-одному (звісно, з різними настроями, наполегливістю, темпом, застереженнями й т. ін.) до однієї й тієї самої мети — забезпечення справжнього соціального й національного прогресу кожному окремому соціуму і суспільству загалом.

У такому разі не доведеться, скажімо, зайве мудрувати й вигадувати еkleктичні пояснення (які все-одно залишаються не до кінця переконливими) щодо незбагненності поведінки боротьбистів чи «незалежників», безпорадно копирсатися у пошуках відповідності термінів «шумскізм», «хвильовізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина» та ін. загальноприйнятим поняттям «національного ухилу» й т. п. Раз за разом виникає ситуація, коли партійні рішення давноминулих десятиліть або ж засуджуються, або принаймні ставляться під серйозний сумнів. Однак за інерцією тлумачення, кваліфікацію документів, дій українських комуністів намагаються втиснути у систему координат, яка визначена тими ж таки засудженими рішеннями.

Принагідно варто зауважити, що слід відмовитися і від очевидної, зовсім недоречної, однак поширеної тавтології «український національний комунізм». Якщо комунізм український, то, зрозуміло, він уже національний і ніяким іншим бути просто не може.

Узагальнений, «укрупнений» погляд на 1920 р. дає вагомий підстави для висновку, що КП(б)У, яка впродовж 1918–1919 рр. загалою з великою неприхильністю, настороженістю, а то й ворожістю ставилася до всіх своїх політичних суперників, особливо — українських партій, гнівно таврувала їх угодовськими, зрадницькими, антинародними, а в рішеннях I–III з'їздів категорично не допускала жодних зближень із ними, тим більше співдій, під впливом обставин, набутого на 1920 р. досвіду істотно змінює свої позиції. Безперечно, далася взнаки і корекція лінії Москви, втілена в резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.) й ленінському «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».

В обох документах містилися висновки, що частково витікали і з практики взаємин КП(б)У з лівими течіями українських партій, передусім з боротьбістами, які впродовж 1918–1919 рр. своєю самовідданою боротьбою за народні, національні інтереси здобули собі значний авторитет.

З розвитком подій, які чимдалі виявляли не лише успіхи радянської влади, а й чималі проблеми, породжені, зокрема, очевидними помилками в національному й земельному питаннях, керівництво КП(б)У переконалося в нагальній потребі зміцнення підтримки в різних верствах українського населення. Природно, погляди звернулися, передусім, у бік тих сил, які не просто іменували себе комуністичними, пропонували координацію, об'єднання зусиль, а були достатньо авторитетними в масах.

Вплив лівих українських політичних груп, організацій, течій наростав у міру полівиння мас, котрі з радикалізацією дій дедалі пов'язували надію на припинення безкінечних випробувань, від яких дуже й дуже втомилися.

Ідейно-теоретична робота українських комуністів приводила їх до висновків про об'єктивне переростання національної революції в соціальну (у деяких модифікаціях доповнення першої другою або їх переплетіння), до оцінки останньої складовою якщо не світового, то принаймні європейського революційного процесу, який уявлявся рухом соціалістичним, а то й комуністичним. Спроби затримати Українську революцію лише в національно-

визвольних рамках, відгородитися від поглиблення її соціальних аспектів, відкласти на майбутнє реалізацію соціальних вимог мас розглядалися як основна причина поразок попередніх зусиль українства. Так вважали, зокрема, В. Винниченко, А. Річицький, інші націонал-комуністичні діячі [32].

Зокрема, В. Винниченко поспішив написати тритомник «Відродження нації», щоб донести результати аналізу процесів в Україні учасникам революційних рухів, озброїти їх уроками набутого досвіду. Він енергійно відстоював позицію про необхідність якнайтіснішого поєднання соціальних і національних аспектів прийдешньої боротьби, наголошував, що без подолання буржуазного ладу в Україні не доводиться говорити і про повне національне визволення [32]. В. Винниченко писав: «Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення... Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільш національного розв'язання. Як влада кляс експлуататорських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально... І з цілковитою певністю можна сказати, що доля відродження й визволення української нації залежить від всевітньої боротьби соціалізму з капіталізмом» [32].

Децо навіть радикальніше підходили до проблеми боротьби та «незалежні»-ліві. Розв'язання національного питання вони ставили в залежність від встановлення соціалістичного устрою. А Хвиля в нарисах з історії УПСР писав: «В боротьбі пригнобленого люду за своє всебічне визволення, національна боротьба (так само як і політична) мусить отже трактуватися як засіб і не застувати собою клясової боротьби: тим більше недопустима підміна нею остаточної мети — встановлення соціалістичного ладу, в межах якого лише можливе здійснення повної, всебічної суверенної волі людини» [62]. Отже, у цьому разі національне питання вмонтовувалося у контекст вирішення загального, соціального питання, тобто підпорядковувалося необхідності його першочергової реалізації.

Водночас, вони були проти сліпого копіювання зразків російських більшовиків, їх революційної практики, що, зокрема, приводило в минулому до селянських повстань проти радянської влади. Предметно аналізуючи причини останніх, представники

націонал-комуністичних уподобань доводили, що до негативних наслідків більшовицької політики можна віднести: ігнорування українських мас, які могли стати помічником у становленні радянського устрою, а натомість нерідко стали його ворогами; поширення в Комуністичній партії люксембургіанських поглядів на питання самовизначення націй; відсутність чіткої визначеності щодо низки нагальних тогочасних питань та розходження між деклараціями і реальними справами; впровадження централізованої моделі управління в Україні за ігнорування українського партійного й державного центрів та українських радянських партій [45].

Надзвичайно важливою специфічною особливістю Української революції, на думку боротьбистів і борьбистів, було яскраво виражене її аграрне забарвлення. Це зумовлювалося економічною структурою України, де значна частка промисловості була пов'язана з обробкою сільськогосподарських продуктів [51]. Україну від Росії відрізняли різні форми землекористування. В Україні домінувала подвірно-спадкова форма землекористування. Тому для впровадження тут комун у сільське господарство, як того вимагали більшовики, не було підстав [66]. З огляду на це, в Україні відмітними були і рушійні сили революції. Так, боротьбисти гадали, що в процесі економічного розвитку в регіоні до початку революції виділилося лише 15% пролетаріату, включно з індустріальним пролетаріатом та частиною сільського пролетаріату. Соціальною силою, що наближалася до пролетаріату, було напівпролетарізоване бідніше селянство, яке становило приблизно 30% населення [50]. У зв'язку з цим боротьбисти вважали, що для досягнення успіху Українська революція повинна спиратися як на сільських пролетарів, так і на напівпролетарів.

Окрім того, всі націонал-комуністи були єдині в тому, що міський індустріальний пролетаріат значною мірою залишався зрусіфікованим та ізольованим від сільського пролетаріату. Проте, зокрема, незалежники вважали, що з розвитком подій неукраїнський пролетаріат буде дедалі втягуватися в усі форми життя в Україні, позбавиться пережитків старої Росії та «підє разом з українським народом і пролетаріатом» [80].

Природно, думки націонал-комуністів постійно доторкалися проблем взаємостосунків з радянською Росією. Зрештою, тут пробивали собі дорогу федералістські настрої та концепції, хоча практично всі ліві українські течії виходили з потреби самостійної

і незалежної Української Соціалістичної Республіки. Та розвиток геополітичних процесів, зокрема експансіоністські тенденції, загрози з боку різних інтервенційних сил, об'єктивно штовхали радянські республіки до зближення, згуртування.

Були й дещо ідеалістичні підходи, як у боротьбистів, які дотримувалися думки, що незалежність держави не може бути самодостатньою цінністю й кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі. З огляду на це, а також зважаючи на наближення, як вважали боротьбисти, перемоги комунізму у світі, лише гасло «Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік» задовольняло боротьбистське керівництво [1]. Природним вважалося, що започаткувати таку Всесвітню Федерацію мала Російська соціалістична республіка, перебудована на федералістських засадах [1].

Водночас боротьбисти допускали в короткотерміновій перспективі навіть елементи механічного об'єднання радянських України та Росії, зокрема у військовій сфері. Тривале ж політичне об'єднання двох республік вважалося можливим лише на добровільних засадах, тобто до «червоної республіки» інші суб'єкти мали приєднуватися лише з власної ініціативи. А щоб об'єднання стало реальним, боротьбисти пропонували надати всім членам федерації однакові, досить значні повноваження, а саме — національні республіки мали отримати повну автономію, зокрема, у сфері економіки [8].

За Всесвітню соціалістичну федерацію радянських республік ратували також боротьбисти та УСДРП («незалежні»). Обґрунтовував подібну думку й В. Винниченко [20]. Щоправда, «незалежники» насторожено ставилися до федерації лише двох республік — Української й Російської, зважаючи, що тут гаслом федерації просто маскується прагнення до централізму, підпорядкування України Росії [81].

Хоча українські комуністи були проти радикалізму в проведенні більшовицької аграрної політики, виступали за поступовість, еволюціонізм, вони принципово підтримували курс на націоналізацію землі, політику класового розшарування на селі й запровадження комун.

Природно, що принципово важливим, зрештою, стрижньовим моментом підходів українських комуністів до вироблення політичної стратегії стало визнання необхідності влади рад як державної форми диктатури пролетаріату.

Так, І з'їзд Української Комуністичної партії в своїх рішеннях затвердив програмне положення про диктатуру пролетаріату.

Однак, зважаючи на українські реалії, пропонувалося істотно підвищити в радах роль селянства — основного масиву населення [58]. Близькою була і позиція УКП(б) та боротьбистів [65]. До неї схилилися і закордонні організації українських комуністів.

Таким чином, аналіз найголовніших аспектів ідейно-теоретичних платформ партій і груп українського комунізму дозволяє зробити висновок про те, що вони демонстрували цілком очевидну тенденцію до поєднання ліворадикальних ідей із завданнями національного визволення й розвитку.

* * *

На ситуацію істотно вплинув виступ проти радянського уряду у травні 1919 р. отамана М. Григор'єва, що до того був одним із командирів великої військової частини Червоної армії.

За цих умов КП(б)У вирішила вдатися до компромісних кроків і запропонувала українським радянським партіям, зокрема боротьбистам і боротьбистам, увійти до Ради народних комісарів. Представники обох партій висловили готовність співпрацювати з більшовиками і розділити відповідальність за урядову політику. Від боротьбистів на пленумі ВУЦВК 12 травня 1919 р. із палкою промовою виступив В. Блакитний. «Наша партія вступає до керування державною роботою у надзвичайно відповідальний момент, — зазначав він. — Відповідальність менту вимагає виявлення і повного використання всіх сил пролетаріату і партія дає охоче своїх представників до уряду, щоб розділити всю вагу відповідальності по боротьбі з контрреволюцією, як вона досі ділила революційну роботу» [2]. Далі промовець окреслив основні завдання, які мала вирішувати урядова фракція УПСР (комуністів) — це знищення економічної руїни та втілення в життя принципу фактичної рівноправності національностей [2].

Представник боротьбистів М. Качинський підтримав В. Блакитного: «Усі наші сили ми покладемо на те, щоб усякий прояв контрреволюції, у якій би формі, у якому б вигляді це не було, всі прояви зустрінуть з нашого боку таку ж енергійну відсіч, як і з боку інших радянських партій» [2], — заявив він. Від фракції лівих «незалежних» виступив Биковенко, зауваживши, що хід подій детермінує його партії негайно активно виступити на політичну арену і стати в ряди борців за владу рад [63].

Увійшовши до уряду і тим самим розділивши відповідальність за його політику, ліві українські партії рішуче виступили

проти антирадянських повстань. Зокрема, боротьбисти прийняли звернення «Всім губерніяльним, повітовим і іншим комітетам УПСР(к)», в якому наголошувалося: «Всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародної соціалістичної революції, зрадою радянської України і відданням України на поталу польським, румунським та денікінським бандам... Всякий член партії, котрий піддається провокаційним чуткам і тим виявить свою політичну незрілість, негідний далі носити ім'я члена УПСР(к). Всі такі товариші будуть негайно виключені з партії» [2].

Усі українські радянські партії рішуче засудили повстання отамана М. Григор'єва. Центральні Комітети УПСР(комуністів), УПЛСР(меншості) й КП(б)У видали спільну відозву до українського народу, де М. Григор'єв і його оточення називалися «купкою авантюристів-бандитів і підкуплених наймитів буржуазії», що зрадили інтересам робітників і селян. Крім того, зазначалося, що М. Григор'єв зрадив і партії українських есерів-боротьбистів, до якої «примазався». Відозва закликала «працюючий люд України» скрізь боротися з бандитами і обдуреними ними робітниками і селянами, запевняючи, що радянський уряд України найкраще оборонить його інтереси [15].

Боротьбисти намагалися найшвидше відмежуватися від М. Григор'єва, який вважався членом їхньої партії. Секретаріат ЦК ухвалив: «Отамана Григор'єва вважати зрадником партії й революції, з числа членів Київської організації партії його виключити» [66]. Разом із іншими радянськими партіями УПСР(к) взяла участь у придушенні повстання.

Водночас, українські радянські партії були переконані, що основним запобіжним засобом повстанням має бути не стільки їх приборкання, скільки усунення причин, що їх зумовлювали. Серед останніх називалися матеріальна скрута, економічна руїна, незнання більшістю представників влади місцевих умов, а головне — урядова політика щодо середнього селянства, яке «не вдалося нейтралізувати і втягти в соціалістичне будівництво» [6]. Тому, на переконання українських партій, тактична лінія тут мала бути гнучкою, еластичною: «Ми змушені вживати слово, агітацію — і в крайніх випадках — збройну силу проти несвідомих свого класового місця трудових елементів села і міста» [6]. Підкреслювалося, що зменшити рівень суспільної напруги можна було шляхом задоволення всіх матеріальних потреб трудящих, подолання економічної руїни, виправлення помилок державного апарату,

широким залученням до управлінської роботи місцевих сил робітників і селян [6]. Іншими словами, потрібно було скоригувати урядову політику, наблизити її до місцевих особливостей.

Сподівання на те, що їм вдасться дієво вплинути на здійснюваний курс, головним чином і зумовило входження представників українських партій до радянського уряду. Однак чисельно поступаючись членам КП(б)У, представники українських партій не могли практично нічого істотно змінити. А неузгодженості, суперечності виникали з багатьох питань. Одним із ключових розходжень виявилися позиції щодо об'єднання радянських республік. Більшовики, посилаючись на необхідність боротьби проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, насамперед проти денікінщини, наполягали на максимальному об'єднанні всіх управлінських структур радянських республік і створенні спільних органів керівництва. Українські ж партії наполягали на створенні Всесвітньої федерації радянських республік.

На засіданні ВУЦВК 14 червня 1919 р. під час обговорення питання про форми об'єднання радянських республік боротьбисти запропонували власний проект Декларації ВУЦВК [54]. Визнаючи необхідність об'єднання радянських республік, проект ґрунтувався на тому, що це об'єднання має бути обов'язково федеративним, де кожна республіка буде рівноправним суб'єктом федерації. О. Шумський у своїй промові зазначив, що об'єднання не повинно нагадувати відродження «єдиної, неподільної» [3]. На цьому ж засіданні боротьбисти виступили за створення в Україні власного економічного центру, практично за створення Раднаргоспу України як знаряддя реалізації національного інтересу [3].

Пропозиції боротьбистів підтримали представники інших українських партій. Боротьбист М. Качинський наголосив: «Принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму», який «є зародок, початок найзгубнішого розпаду» [3]. Висловивши критичні зауваження на адресу позиції КП(б)У, М. Качинський порадив спочатку наповнити пропоновану ними федерацію конкретним змістом, бо, на його думку, РСФРР була «лише формою, лише назвою». Представник лівих «незалежних» В. Гукович повторив тезу про Всесвітню федерацію соціалістичних республік. Він також підтримав думку О. Шумського, що перш ніж утворювати єдиний центральний орган, слід виправити помилку щодо використання

національних кадрів в урядових структурах. Однак більшовики, скориставшись чисельною перевагою та підтримкою представників Бунду, відхилили цей проект (26 голосів проти 15) [69].

Іншим документом, який втілював прагнення українських партій наблизити національну політику КП(б)У до місцевих інтересів, став запропонований боротьбистами проект декрету про сприяння розвитку культури українського народу. Стрижньовими в проекті були слова: «зріст культури, особливо на перших порах, немислим поза природнім і вільним розвитком національної стихії певного народу, і шляхи комуністичного інтернаціоналу, яко вищої і найправдивішої форми єдності працюючих мас, лежать не в площі нехтування і пригнічування національних форм, особливо у відсталих народностей, але в необхідності підвищення їх культурного розвитку до рівня більш поступових народностей і злиття їх на високостях міжнародного єднання усіх працюючих» [67].

Однак під час обговорення проекту в колегії наркомосу документ було відхилено.

Незважаючи на невдачі, гострі суперечки, ліві українські партії активно пропагували ідею створення єдиної комуністичної партії, яка б об'єднала всі наявні українські прокомуністичні сили. Звичайно, вони були зацікавлені, щоб до складу цієї об'єднаної партії ввійшла й КП(б)У. Однак більшовики розцінювали подібні пропозиції як небезпечні і ставилися до них з пересторогами, а то й відверто вороже. Тому боротьбисти, які, власне, ініціювали об'єднавчий процес, зіткнувшись із протидією КП(б)У, повернули свої погляди в інший бік.

З кінця червня — початку липня 1919 р. між керівними органами УПСР (комуністів-боротьбистів) і УСДП («незалежних») розпочалися активні переговори щодо можливого об'єднання. Для зближення існували серйозні передумови, насамперед близькість програм і спільність «українського походження» (обидві партії організаційно вийшли з українських соціалістичних партій). Аспект «національного коріння» відігравав, мабуть, не останню роль в об'єднавчому процесі, бо коли йшлося про боротьбистів, обидві партії ставилися до них дещо упереджено, вважаючи їх лише умовно українською організацією.

Результатом переговорів між Центральними Комітетами обох партій стало прийняття в серпні 1919 р. «Акту злиття УПСР(к) і УПСР (н.-л.)». Об'єднання мало проходити на засадах рівноправності; для перереєстрації членів утворювалися комісії з представ-

ників обох партій з правом обоєбічного відводу. Новий Центральний комітет створювався шляхом з'єднання Центральних комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву «Українська Комуністична партія (боротьбистів)», її гаслом став заклик — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» [71].

Ухвалені рішення стали логічним завершенням еволюції лівих течій українських соціалістичних партій, які прагнули поєднання в теорії й практичній діяльності соціальних і національних ідеалів. Звичайно, це наближало їх значною мірою до КП(б)У. Однак залишалися і серйозні перешкоди, подолати які було надто непросто, часом неможливо.

Вважаючи компроміс із національними комуністичними силами більше вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема — селянства.

Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципових спільників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції й прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими.

Таким чином, УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали. Звідси інкримінування боротьбистам різних визначень націоналізму — просто «націоналізм», «дрібно-буржуазний націоналізм» і навіть «буржуазний націоналізм».

Щоправда, остання характеристика траплялася рідше, більше в полемічному запалі або в словосполученнях на кшталт того, що УКП(б) «схиляється» або є «захисником» буржуазного націоналізму — природної ідеології експлуататорів.

Водночас, обстоювання чистоти національних поривань породжувало у боротьбистів зворотні претензії до КП(б)У, звинувачення останніх у нехтуванні національними інтересами, принесення їх у жертву соціальним завданням. Себе ж боротьбисти кваліфікували як значно відданіших українській ідеї, а тому й вартих на визнання послідовнішими, почасти єдиними виразниками настроїв українства.

Відзначена мотивація була домінуючою, коли УКП(б) спробувала домогтися визнання партії III Комуністичним Інтернаціоналом.

28 серпня 1919 р. ЦК партії направив до Виконкому Комінтерну «Меморандум», в якому обґрунтовувалася необхідність включення до його складу УКП(б) як провідної течії комунізму в Україні. Партійне керівництво вважало, що визнання Комінтерном комуністичного характеру партії та її прийняття до свого складу означало б визнання її рівноправності з КП(б)У та паритетного її права на участь у формуванні урядової політики.

У меморандумі детально висвітлювалася історія оформлення УКП(б) і містилася розлога аргументація щодо особливостей розвитку України як самостійного національно-економічного організму з власною соціальною структурою і специфічною конфігурацією суспільних відносин (переважно сільська країна — бідняки та середняки становлять більшість населення, а відсоток індустріального пролетаріату не перевищує 15). У документі твердилося, що КП(б)У не має підтримки на селі, а отже «ненавидить усе сільське і українське» [51]. Спроби більшовиків, схильних до русифікації, базувати радянську владу в Україні на міських робітниках, відчужених від села, перешкодили, на переконання боротьбистів, природному курсу Української революції. Помилки КП(б)У в національній сфері, байдуже, а то й зверхнє ставлення до української культури, що найвиразніше засвідчила кадрова політика (присилка на місця людей, зовсім не знайомих з регіональною специфікою) могла подолати лише сила, міцно пов'язана з національними традиціями народним еством. А саме за таку УКП(б) й видавала себе [51, с. 16–22].

Комінтерн не встиг розглянути це питання та ухвалити якийсь рішення з цього приводу до окупації України денікінською армією. З окупацією України уряд Х. Раковського та керівні структури КП(б)У виїхали до Росії. Боротьбисти та інші українські партії разом з більшовицькими осередками пішли в підпілля та організовували повстання проти білогвардійців.

Для реалізації планів вступу до Комінтерну ЦК УКП(б) утворив Закордонне бюро в складі — М. Полоза, Г. Гринька і Л. Коваліва. За дорученням ЦК вони виїхали до Москви задля встановлення контактів із лідерами III Інтернаціоналу. Виконуючи це завдання, члени Закордонного бюро зустрічалися з багатьма діячами Комінтерну і особисто з В. Леніним. Під час цих зустрічей вони ознайомили керівництво РКП(б) зі становищем в Україні, намагалися довести своє розуміння форм і методів радянського будівництва. З метою поширення інформації про Україну вони

підготували випуск журналу «Український комуніст», який планувалося видавати українською та російською мовами (проте вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Переговори з керівництвом Комінтерну реальних позитивних наслідків не мали. Перебуваючи ж у білогвардійському підпіллі, організації, діячі, рядові члени КП(б)У і УКП(б) входили в контакти, співдіяли, спільно боролися за революційні ідеали. Користь від того, політичний ефект були достатньо переконливими, що з новою силою диктувало потребу в закріпленні єдності дій та організації на найвищому рівні. Було ясно, що з вигнанням з території України денікінців без урядової коаліції не обійтися. Отже, у грудні 1919 р. розпочалися переговори про шляхи відновлення радянської влади та умови створення нового уряду.

Від ЦК КП(б)У переговори проводили Х. Раковський і С. Коціор, а від ЦК УКП(б) — Г. Гринько і Л. Ковалів. Останні виклали низку вимог щодо входження їхніх партійних представників до складу радянського уряду. Основними серед них були такі: паритетне представництво в уряді більшовиків і боротьбистів; створення окремого економічного та військового центру в Україні [71]. В ході переговорів УКП(б) виступила проти включення до складу уряду боротьбистів, вважаючи, що їх присутність там посилить позицію більшовиків (така думка зумовлювалася оцінкою цієї партії як неукраїнської за своєю суттю). Проте більшовики не зважили на жодну із вимог боротьбистів, запропонувавши їм у складі уряду лише одне місце.

Утім, посперечавшись і повагавшись певний час, боротьбисти 17 грудня 1919 р. пішли на підписання офіційної угоди про міжпартійне співробітництво з КП(б)У. Згідно з угодою УКП(б) мала підтримувати політику більшовиків в Україні відповідно до Програми РКП(б). Вся робота Всеукрревкому підпорядковувалася основному завданню — військовій боротьбі з об'єднаними силами контрреволюції. Тому УКП(б) зобов'язувалася припинити всі спроби, спрямовані на створення «сепаратних військових формувань із бувших партизан» [71].

Аналогічна угода про співробітництво у Всеукрревкомі була підписана в грудні 1919 р. й між КП(б)У та ЦК УПЛСР (борьбистів). 8 січня 1920 р. на об'єднаному засіданні Київських губернських комітетів КП(б)У, УКП(б) і УПЛСР(б) був укладений договір про вступ представників цих партій до Губревкому, який, своєю чергою, зобов'язувався в своїй роботі виконувати директиви

Всеукраєвкому [11]. Підписавши договори про співробітництво, боротьбисти та борьбисти розраховували на реальну можливість впливу на формування урядового курсу.

Однак підписання міжпартійної угоди не могло вирішити багатьох питань, породжених революційною добою. Більшовики прагнули до обмеження присутності членів українських радянських партій у органах влади. Так, відповідно до «Тимчасових положень про організацію Радянської влади на Україні» від 22 грудня 1919 р. губернські і повітові ревкоми призначалися Всеукраєвкомом за згодою з губернськими комітетами КП(б)У і командуванням Червоної армії, що істотно обмежувало доступ членів українських радянських партій до ревкомів. У відповідь боротьбисти висунули вимоги негайної зміни ревкомів радами, розраховуючи з їх допомогою забезпечити «самостійну організацію Радянської влади на Україні».

Змінили своє ставлення та тактику щодо КП(б)У і «незалежні» есдеки. Визнавши ще в липні помилковість причетності до повстанської боротьби проти радянської влади, наприкінці 1919 р. вони розпочали переговори з більшовиками щодо можливої легалізації партії та роботи її представників у радянських установах. Офіційна легалізація партії відбулася 13 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), вивчивши попередньо це питання з представниками ЦК КП(б)У та «незалежних» (Ю. Мазуренко), ухвалило визнати партію легальною і навіть виділило їй 150 тис. крб. для налагодження роботи[83].

ЦК УСДРП («незалежних») погоджувався на союз з більшовиками за умови офіційного визнання вищими органами влади радянської України і Росії незалежності Української соціалістичної республіки, дотримання цього курсу, передусім у національній і економічній політиці. Принципового значення надавалося проголошенню української мови як державної. Для створення єдиного військового фронту пропонувалося на паритетних засадах організувати союзну Реввійськграду з повноваженнями верховного командування щодо усіх діючих сил обох республік. Реввійськграда мала отримати право на встановлення загальних принципів формування армії, вироблення плану її постачання тощо. В економічній галузі передбачалося створення союзної Ради народного господарства, яка обиралася б з'їздами останньої і затверджувалася ЦВК рад України і Росії. До компетенції Союзного радгоспу мало б входити вироблення загального плану розвитку

виробництва, координації дій республіканських раднаргоспів, керівництво зовнішньою торгівлею, фінансовою політикою, транспортом та зв'язком. Поряд з цим, незалежники наголошували на тому, що визнання незалежності республік зумовлює їхню самостійність у міжнародних відносинах [72].

Паралельно з переговорами про легалізацію керівництво партії вживало ряд заходів щодо створення на базі своїх організацій Української комуністичної партії. На їхню думку, така назва повніше відповідала суті партії, яка фактично вже давно перейшла на комуністичні позиції.

Наприкінці грудня 1919 р. у «Червоному прапорі» від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії з'явилася відозва до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для створення УКП. Комітетом було запропоновано для обговорення «Проект програми УКП», вироблений А. Річицьким і М. Ткаченком. Повідомлялося також, що Київська і Харківська організації «незалежних» вже оголосили себе організаціями УКП [77].

Установчий з'їзд УКП відбувся 22–25 січня 1920 р. Крім членів УСДРП («незалежних»), на з'їзді були присутні й представники правого крила боротьбистів і «федералісти» з КП(б)У, які також увійшли до складу УКП.

Від Оргкомітету УСДРП («незалежних») з'їзд відкрив М. Авдієнко, головував А. Річицький. Почесними головами обрали М. Ткаченка, як одного з основних теоретиків партії, та В. Шахрая, як ідеолога українського націонал-комунізму. Пізніше з'ясувалося, що на час відкриття форуму їх не було вже в живих — М. Ткаченко помер від тифу, а В. Шахрай був розстріляний денікінцями на Кубані. Почесними головами були також обрані В. Ленін і голова Комінтерну Г. Зінов'єв, яким делегати надіслали вітальні телеграми [75].

Після доповідей з місць та Організаційного Комітету делегати з'їзду ухвалили розпустити всі організації УСДРП («незалежних») і встановити назву «Українська Комуністична Партія» [75]. Організаційне оформлення партії регламентувала «Резолюція про організаційному питанню», згідно з якою після розпуску первинних осередків протягом одного місяця необхідно було провести перереєстрацію всіх членів, а все майно передати до УКП [75, арк. 9].

З'їзд розглянув також питання щодо прийняття програми партії, окреслив основні напрями партійної тактики та заслухав доповідь про поточний момент. На політичній арені України з'явилася ще одна комуністична партія.

Аналіз ухвалених з'їздом резолюцій та програми УКП свідчить, що політична доктрина новопроголошеної партії принципово не відрізнялася від її попередниці — УСДРП («незалежних»), яка фактично стояла вже на комуністичних позиціях, визнавала необхідність всесвітньої комуністичної революції, диктатури пролетаріату та влади рад. А отже, нова назва просто більше відповідала сутності партії.

У програмі зазначалося, що завданнями УКП є: «боротьба за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в форму Української Соціалістичної Радянської Республіки; змагання і праця над дійсним переведенням в життя принципу пролетарської демократії на Україні, над правильною організацією рад робітничих і селянських депутатів, яка вимагає активної участі широких мас працюючих в державному будівництві, з необхідністю для цього постійного підвищення рівня культурності, організованості і свідомості мас» [61].

Щодо національно-державного статусу України УКП також залишилася на позиції своєї попередниці, висловлюючись за «незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки» [61]. Поряд з'явилася теза про те, що партія обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української радянської республіки з іншими радянськими республіками «як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості» [61]. Отже, УКП дещо «пом'якшувала» самостійницьку позицію попередників, визнаючи необхідність союзу радянських республік, однак, на відміну від боротьбистів і борьбистів, партійна програма не містила тези про Всесвітню радянську соціалістичну федерацію.

УКП заявила про свій інтернаціональний характер, визнаючи «як необхідну умову належного переведення комуністичної революції, об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напівпролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі» [61].

Важливим положенням програми стала теза про активну освітню політику влади, яка, на думку укапістів, має полягати

у підтримці національних культур, в першу чергу української, як культури переважної більшості населення республіки. Щодо мовного питання було зазначено, що вживання української мови повинно поширюватися на всі державні установи [36].

Значної уваги на з'їзді було надано земельному питанню, політиці в українському селі. Виходячи з марксистського положення про поглиблення соціалістичної революції шляхом класової боротьби через класову диференціацію, «в цілях захоплення влади пролетаріатом як у місті, так і у селі», спеціальна резолюція підкреслювала, що на селі УКП ставить своїм завданням «розкол селянства, внесення в його ряди класової боротьби і загострення її до стану громадянської війни», а саме — «одірвання сільської голоти і середнього незаможного селянства з під впливу куркулів» та організацію комітетів бідноти (комбідів).

Укапісти підтримали ідею об'єднання всіх комуністичних партій і створення однієї комуністичної партії України. Установчий з'їзд доручив ЦК вжити для цього всіх можливих заходів, насамперед, для об'єднання з КП(б)У та УКП(б). Однак в основу об'єднання мали лягти програма і назва УКП [74]. Висунуті умови з самого початку робили перспективу об'єднання проблематичною, бо більшовики, маючи значно міцніші позиції, нізащо не згодилися б їх здати.

Отже, на початку 1920 р. в Україні існувало три українські партії, які вважали себе комуністичними і претендували на владу разом із КП(б)У. Найвпливовішою серед них була УКП(б). Вона розглядалася більшовиками як серйозний конкурент.

В історіографії називаються різні цифри чисельності боротьбистів — найчастіше від 5 до 15 тис [54]. Гадається, є істотні підстави для сумнівів щодо істинності обох наведених крайніх позначень. Водночас, навряд чи виправдано беззастережно згоджуватися із пропозиціями І. Майстренка за типову брати чисельність Кобилякської організації (до якої він сам належав) і перемножувати її на загальну (наближену) кількість осередків [46]. Принагідно варто зазначити, що на спеціальне дослідження заслуговує не надто зрозумілий, логічно суперечливий епізод з поведінкою так званих кобилякських комуністів. Очевидно, що мемуарних свідчень одного І. Майстренка [46, с. 52–67] для з'ясування питання замало, а інших документів просто бракує. Небездоганними, як на умови існування партії, слід вважати і підрахунки, зроблені О. Любовець на основі модусу представництва на загальнопартійній

конференції [43]. В обох випадках підсумковий результат знижується. Якщо не погоджуватись і з завищеними неофіційними даними, то, мабуть, це той випадок, коли істина ближча до середини — до 10 тисяч.

* * *

Після повного звільнення території України від білогвардійців КП(б)У шукає шляхи обмеження впливу і поглинання боротьбистів. Цей процес керувався з Москви і знаходився під особистим контролем В. Леніна. В лютому 1920 р. ним був написаний «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якому, зокрема, зазначалося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізму...»

Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомові» [40].

Починається, по суті, антиборотьбистська кампанія, яка приводить до усунення членів УКП(б) з посад, що ними обіймалися, до звинувачень їх у контрреволюційності. Однак ще більше значення для підриву позицій боротьбистів мала відмова у прийнятті їх до Комінтерну. А мотивувалося це тим, що вони відступали і в теорії, і на практиці від принципів комунізму. В резолюції з цього приводу зазначалося: «Бажаня створити на Україні другу паралельну партію ВККІ не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих» [38].

Така відповідь міжнародного комуністичного центру унеможливила подальше існування партії. Вважаючи себе комуністами за переконаннями, боротьбисти не могли не виконати рішення Комінтерну. Певною мірою цьому сприяв і поширений серед боротьбистів погляд щодо недоцільності розпорошування комуністичних сил в Україні та необхідності створення єдиної Комуністичної партії. До того ж, керівництво партії побоювалося проголошення їх «зрадниками комуністичної революції», тоді як прийняття рекомендації Комінтерну щодо організаційного

вступу до КП(б)У залишало надію впливати на політику урядової партії та планів українізації КП(б)У зсередини.

Загальна партійна конференція УКП(б) 14–20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У.

Звісно, розв'язання такого непростого питання було неможливе без відповідної реакції, дій з боку КП(б)У. Як відомо, паралельно із конференцією боротьбистів у Харкові працювала й IV конференція Компартії (більшовиків) України (17–23 березня). Під час розгляду питання про ставлення до інших партій (воно вже стало традиційним для форумів більшовиків) Х. Раковський зробив інформацію про результати переговорів з представниками УКП(б), внаслідок чого було ухвалено прийняти боротьбистів у ряди КП(б)У. «Я не сумніваюсь у тому, — заявив Х. Раковський, — що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами. Я не сумніваюсь, що в цілому наша партія виграє, якщо в неї віллються елементи, які добре знають українське село» [82]. Порівняно менше місця було відведено аналізу стосунків з течією «незалежних» в УСДРП, які стали основною базою для утворення УКП, а співпраця з ними уявлялася бажаною. На конференції від КПУ з вітанням виступав Фідровський.

Ухвалена резолюція (лише один голос було подано проти, і 6 — утрималось [82, с.166]) відбила наведені підходи (за формою — тези ЦК КП(б)У), затвердила угоду між Центральними Комітетами більшовиків і боротьбистів, передала ЦК КП(б)У, як матеріал, побажання щодо підстав входження боротьбистів у КП(б)У: ліквідація у найкоротший строк усіх керівних органів, закриття періодичних видань, відмова від антибільшовицьких кампаній під час виборів до рад, прийом здійснювати не колективно (цілими організаціями), а персонально [82, с.168]. Після цього з вітальною промовою, зустрінutoю громом оплесків, виступив один з лідерів УКП(б) В. Блакитний (Еллан). Пристрасне слово-відповідь виголосив Х. Раковський, а В. Блакитного тут же запросили до президії конференції.

20 березня відбулося спільне засідання IV конференції КП(б)У і конференції УКП(б), делегати якої у повному складі (близько 100 чоловік) прийшли до більшовиків. Оскільки було ухвалено

саморозпустити партію боротьбистів, тих, хто прийшов, іменували вже «колишніми боротьбистами». Членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У.

Прозвучали дуже зворушливі промови. Х. Раковський, вітаючи принциповий крок української комуністичної течії, під бурхливі оплески заявив: «Ми раді, що ви в інтересах революції прийшли до нас, не як переможені, прийшли до нас як товариші за усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів-більшовиків» [82, с. 276].

Подібним був і тон виступу представника керівництва колишніх боротьбистів О. Шумського: «...Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличнійший зі всіх... До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою» [82].

Тепло вітали об'єднавчий акт від імені Виконкому III Інтернаціоналу Ж. Садуль, від імені комуністів Західної України — Сіак, від імені польських комуністів — Ф. Кон [82, с. 279–282].

Аплодисментами зустріли делегати виступ Й. Сталіна (він не лише представляв ЦК РКП(б), а й був офіційним делегатом конференції), який, зокрема, сказав: «Вітаю від імені ЦК КП Росії об'єднану конференцію з примноженням своїх сил, з надією, що маси, які йдуть за вами, йдуть віднині зімкнутими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів» [82]. Цікаво, що Й. Сталін назвав конференцію об'єднаною (тобто УКП(б) й КП(б)У), що, зрештою, було правильною і прикметною констатацією реального факту.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів і в заключній промові на конференції. «Я вважаю, — наголосив член Політбюро ЦК РКП(б), — що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком жила в міському пролетаріаті, на 9/10 носила характер роботи у містах... — Боротьбисти — це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів,

щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села» [82, с. 441–442].

IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати участь у роботі форуму комуністів України з ухвальним голосом. Був також обумовлений порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В. Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином, ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували, і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникли з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв» [40, с. 253–254].

Рішення КП(б)У і УКП(б) почали втілюватись у життя. Орган ЦК КП(б)У «Комуніст» 27 березня 1920 р. повідомив про саморозпуск партії боротьбистів і запропонував усім її членам вступати до своїх лав.

На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою проведення цього рішення в життя [9]. Точних даних про кількість членів УКП(б), які перейшли до КП(б)У, немає. На XII з'їзді РКП(б) у 1925 р. М. Скрипник у своїй доповіді назвав цифру 4 тисячі чоловік [21]. І хоча в історіографії висловлюються сумніви щодо наведених відомостей [24, с. 288], гадається, вони не мають під собою переконливої аргументації, побудовані більшою мірою на припущеннях. А отже, як орієнтир, дані М. Скрипника видаються загалом прийнятними, вірогідними. Адже на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Г. Петровський зазначив у своїй доповіді, що лише на відповідальних посадах в КП(б)У та державному апараті працювали 554 колишні члени УКП(б) [54]. І це після партійної чистки, в ході якої з рядів КП(б)У було виключено 22,5% членів.

Зважаючи також на тогочасну міжпартійну ситуацію, можна впевнено стверджувати, що більшовики нізащо не допустили б таких пропорцій у керівництві, за яких вихідці з партії учорашніх конкурентів, якщо не в повному складі, то дуже високим, переважаючим більшовиків (навіть відносно) відсотком щодо загальної кількості були б представлені у політико-державному провіді. Та й тактика КП(б)У у своїй глибинній суті була спрямована на те, щоб повернути на свій бік низи боротьбистів, відірвати їх від верхівки, якій абсолютної довіри не було, а до значної частини з них ставилися з чималою підозрою.

Звичайно, були й ті, хто користувався високим авторитетом та повагою. У складі тимчасового ЦК КП(б)У (обраний на конференції був, як відомо, розпущений), затвердженому 5 квітня ЦК РКП(Б), з 13 членів двоє (В. Блакитний і О. Шумський) належали до недавнього керівництва УКП(б). О. Шумський 15 квітня 1920 р. був обраний до Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У[82]. В. Блакитний завідував у Центральному Комітеті відділом по роботі на селі.

До складу губернських і повітових комітетів КП(б)У за цією ж директивою вводилося по два колишніх боротьбисти. Один із них завідував відділом по роботі на селі і вважався заступником голови комітету, а другий завідував відділом просвіти [37].

Після зникнення як єдиного цілого УКП(б) з політичної арени І. Майстренко виділив чотири наступні групи.

Перша: «Прийняття до КП(б)У чотирьох тисяч боротьбистів — це був високоідейний революційний елемент, який у більшовицькій партії відразу посів провідні становища. Навіть і після того, як цей елемент «розігнали», багато з цих людей залишилося на видатних постах в центрі і на місцях. Саме цей елемент дав можливість КП(б)У переключитися в 20-х роках на українізацію. Взагалі боротьбисти дуже посилили склад КП(б)У і сприяли зростові її кадрів та наближенню їх до української дійсності», а також «відігравали в КП(б)У і в УРСР видатну роль аж до чистки 1933 року» [47].

Друга частина, близько 3 тис. осіб, перейшла незабаром до УКП (укапістів).

Третя, значно більша частина (майже половина) переважно рядових членів партії на місцях, просто припинила активну політичну діяльність, хоч і зоставалась прибічниками радянської влади.

Четверта, незначна частина колишніх боротьбистів, продовжувала свою діяльність окремими групами і в часи радянсько-

польської війни займала антирадянські позиції, потрапивши як ватажок «куркульського бандитизму» в поле зору чекістів і зазнавши репресій [47].

Разом із тим, сучасні дослідники партійної історії зазначають, що поширені уяви про те, що охоронні органи зіграли значну роль у ліквідації УКП(б), не відповідають дійсності. Подібні факти в той момент були одиничними, а значна частина боротьбистів, навпаки, стали активними співробітниками ЧК [17].

Дуже близькою до КП(б)У була й Українська партія лівих есерів боротьбистів — УПЛСР(б). Її ідейні засади не мали таких різких відмін від більшовицьких, як у боротьбистів. Члени цієї організації тягнулися до КП(б)У, вступали в коаліційні радянські органи [17, с. 134–137].

Відомо, що боротьбисти зіграли значну роль у спільній з більшовиками боротьбі проти денікінщини за відновлення радянської влади в Україні. Вони керували багатьма збройними повстансько-партизанськими загонами, особливо на Півдні України, входили до лав Червоної армії. Так, боротьбисти керували значними за чисельністю партизанськими загонами в кількох повітах Катеринославської і Харківської губерній, а також — на Одещині та Херсонщині. Відомо, що боротьбисти зіграли велику роль у створенні та діяльності Баштанської республіки, а також у Висунському повстанні, де був створений Раднарком на чолі з боротьбистом Ф. Юхименком, який незабаром всупив до партії більшовиків [17, с.137].

Коли навесні 1920 р. в Україні йшов інтенсивний процес встановлення радянської влади, чимало боротьбистів за власним починком почали переходити до лав КП(б)У.

Звісно, не можна не враховувати, що між боротьбистами і більшовиками існували й серйозні розбіжності. Так, лідери боротьбистів В. Качинський, М. Алексеев, Є. Терлецький, визнаючи радянську владу, відверто протиставляли диктатурі пролетаріату «диктатуру трудящих, трудових класів». Вони також засуджували підпорядкування наркоматів УСРР московському центру тощо. Але це не заважало їм проводити політику на об'єднання з більшовиками.

3 березня 1920 р. ЦК КП(б)У в присутності членів ЦК партії лівих боротьбистів Є. Терлецького і В. Смолякова розглянув питання про подальші стосунки цих двох партій і вирішив ввести представника боротьбистів до складу Раднаркому України, за умови, що партія боротьбистів буде брати активну участь у радянському будівництві. Тим самим партія боротьбистів ставала «правлячою, радянською».

Тому цілком закономірно, що саме навесні 1920 р. в середовищі боротьбистів, особливо їх лівої верхівки, значно поширилися погляди на те, що вже настав час для об'єднання з більшовиками, здійснивши при цьому ліквідацію своєї партії на основі її «само-розпуску», та організованого вступу до КП(б)У.

Звичайно, остання чутливо й гнучко реагувала на такі тенденції. На IV конференції КП(б)У Х. Раковський, доповнюючи доповідача Я. Яковлева (Епштейна), наголосив, що, на відміну від боротьбистів, у боротьбистів відсутнє міцне антирадянське правe крило, вони не претендують на виняткову роль своєї організації. У прийнятій конференцією резолюції містився заклик до боротьбистів рішуче рвати з народницьким минулим і переходити на комуністичну платформу [82].

Це було, по суті, запрошення до вступу в КП(б)У. Уже в квітні 1920 р. в керівних колах боротьбистів почалося жваве обговорення питання: входити, чи ні, до лав КП(б)У, що значно прискорило внутрішню диференціацію серед боротьбистів, різко посилило ліве крило партії, яке розгорнуло кампанію за самоліквідацію партії і вступу до КП(б)У.

25 квітня відбулася Рада УПЛСР(б), яка констатувала, що, беручи активну участь у соціалістичній революції, партія і в програмному, і в тактичному відношеннях все ближче підходила до КП(б)У. За таких умов, на думку учасників Ради, конкуренція двох радянських партій ставала дедалі шкідливою для справи соціалістичної революції, а будь-яка спроба створення паралельного комуністичного центру трактувалася як «контрреволюційна» [82]. Таким чином, одностайно було вирішено питання про «необхідність самоліквідації партії» і взято курс на підготовку вступу до КП(б)У. В постанові Ради партії підкреслювалося, що «в процесі революції соціалістичне народництво не тільки зазнало організаційного краху, але й остаточно втратило свою ідеологічну програмну єдність». Разом з тим Рада вказувала на велике зростання впливу КП(б)У серед трудового селянства, вбачала саме в цьому головну вимогу для курсу партії на самоліквідацію й вступу до партії більшовиків [82].

Рада партії запропонувала розглянути це питання у всіх місцевих парторганізаціях. Розгорнулася широка дискусія. ЦК розіслав циркулярний лист до всіх губпарткомів, в якому наполягав на необхідності самоліквідації і вступу до КП(б)У. При цьому ЦК партії боротьбистів пропонував місцевим парторганізаціям підтримати рішення Ради.

Хоча в місцевих партійних організаціях таке рішення не знайшло одностайної підтримки, привело подекуди навіть до серйозного спротиву[24], більшість ЦК наполягла таки на своєму. Останнім кроком на шляху самоліквідації партії боротьбистів став IV з'їзд УПЛСР (боротьбистів), який відбувся 15–18 липня 1920 р. в Харкові. На з'їзд прибули 82 делегати від парторганізацій Харківської, Катеринославської, Донецької, Полтавської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, а також Києва та Поділля [13].

На з'їзді з доповіддю виступив один з лідерів лівих боротьбистів М. Алексеев, який зазначив, що «довгим був шлях від партії Керенського до постановки питання про злиття з комуністами-більшовиками». Зробивши докладний аналіз історії розвитку партії лівих есерів від дрібнобуржуазної революційності до комуністичних поглядів, він переконливо довів необхідність саме тепер ліквідувати свою партію і дружньо влитися до КП(б)У. Доповідач відзначив, що спочатку з ініціативою про злиття партії виступив ЦК партії, але незабаром цю точку зору підтримала «зустрічна комуністична течія партійних низів», і точка зору про злиття УПЛСР з КП(б)У стала тепер «загальнопартійною» [13].

Разом з тим він визнав, що незначна частина партії, переважно з правих есерів, була проти об'єднання і створила навіть своє нелегальне Організаційне бюро, чим внесла розкол в партії. Але в більшості міст — Харкові, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Донбасі ця права частина партії не знайшла для себе ніякої підтримки. І тільки у Києві, під тиском з боку правих, була прийнята резолюція, в якій самоліквідація партії і злиття з КП(б)У оголошувалася «актом контрреволюційним» [12]. Але за наполягання ЦК партії незабаром і київська організація прийняла позицію лівих боротьбистів.

Спеціальною декларацією IV з'їзд УПСР (боротьбистів) заявив: «Партія боротьбистів на своїй Всеукраїнській Раді, передбачаючи необхідність в інтересах Соціалістичної Революції злиття з комуністами, поставила питання про злиття перед всіма організаціями партії, і зараз, після декількох місяців внутріпартійної роботи IV з'їзд партії боротьбистів перед обличчям робітників і селян, перед обличчям Революції заявляє, що настав час консолідації всіх революційних сил під прапором Комуністичної партії Більшовиків і постановляє — влитися в Комуністичну партію» [14].

Згідно з постановою з'їзду мав бути оголошений розпуск партії і перехід її членів до КП(б)У з урахуванням боротьбистського

стажу. Для реалізації цього рішення делегати обрали Центральне ліквідаційне бюро у складі Є. Ганенка, М. Алексеєва, В. Зелена. В губерніях і повітах створювалися ліквідаційні трійки, до складу яких входило по два представники комуністів і одному представнику боротьбистів. Термін переходу визначався у три тижні, але не пізніше 1 вересня 1920 р. [14, 30 липня].

Схема самоліквідації партії значною мірою повторювала варіант, за яким саморозпускалася УКП(б). Однак, на відміну від останньої, партійний з'їзд УПЛСР(б) не поставив крапку в питанні ліквідації партії. Противники цього зробили спробу зберегти партію, консолідуючи своїх прихильників, або відновити діяльність місцевих осередків і продовжити її існування. Обране напередодні з'їзду Центральне організаційне бюро не саморозпустилося, а навпаки, активізувало свою роботу. Осередкам, навколо якого скупчувалися всі незадоволені рішенням з'їзду, стала Київська організація, а її рупором і далі залишалася «Борьба».

Утім, противники об'єднання з КП(б)У не змогли досягти скільки-небудь вагомих результатів і, зазнаючи масованої ідейної критики та адміністративного тиску з боку органів радянської влади, або припинили діяльність, або влилися в лави КП(б)У [14].

Точних даних щодо кількості боротьбистів, які перейшли до КП(б)У, немає. Найчастіше в історіографії наводиться цифра 7700 членів на початок 1920 р. [16]. Є в історіографії й припущення, згідно з якими чисельність партії сягала 10–11 тис. [17, с. 134–135]. Проте більш вірогідними виглядають підрахунки О. Любовець, за якими чисельність партії перед її об'єднанням з КП(б)У не була більшою за 2–3 тисячі чоловік [42]. Сталося це, зокрема, через мобілізацію значної частини боротьбистів на польський фронт, а також природного відтоку партійців через фактичну кризу в організації [42].

Процес входження до КП(б)У виявився загалом менш болісним, ніж у боротьбистів. Представники боротьбистів були введені до ЦК КП(б)У — Є. Терлецький — членом, а М. Алексеєв — кандидатом у члени ЦК. На місцях відбувся аналогічний процес — колишні боротьбисти поповнювали губками й мількома КП(б)У [31].

Отже, в 1920 р. еволюція лівих елементів з колишнього народницького (есерівського) середовища до комуністичної платформи завершилася їх організаційним злиттям з КП(б)У і розчиненням у ній.

Подібний фінал чекав і на УКП, однак до нього дійшли не так швидко. Спочатку на перебіг подій вплинули зовнішньо-політичні

чинники. В умовах польсько-радянської війни між двома партіями була укладена так звана ділова згода у справі співробітництва. Підписання цієї угоди зумовлювалося, з одного боку, неможливістю «прийти до організаційного злиття» через наявність принципових програмних і тактичних розходжень, а, з другого боку, — необхідністю «спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві» [31].

Порівняно з УКП(б) і УПЛСР(б), УКП була нечисленною — відразу після установчого з'їзду в січні 1920 р., за даними М. Попова, до її складу входило близько 250 чол. [59]. Однак, незважаючи на нечисленність, укапісти вважали, що тільки вони по-справжньому розуміють особливості комуністичної революції в Україні, а тому виправдано претендують на роль українського комуністичного центру. Тому невдовзі після установчого з'їзду УКП подала заяву до Комінтерну з проханням прийняти її до свого складу.

Делегація від УКП (А. Річицький і М. Авдієнко) 21 травня відвідала голову ВККІ Г. Зінов'єва під час його перебування в Україні і намагалася переконати у доцільності входження УКП до Комінтерну. Однак Г. Зінов'єв відповів: згідно з правилами Комінтерну в кожній країні має існувати лише одна комуністична партія і запропонував делегації викласти позицію партії щодо об'єднання з КП(б)У. Делегати завірили, що одне зі своїх нагальних завдань УКП вбачає у створенні в Україні однієї комуністичної партії через об'єднання всіх комуністичних сил. При цьому вони підкреслили, що такого результату слід домагатися не шляхом простого механічного «вливання», а органічнішим засобом — взаємоподолання обома партіями ідеологічних і тактичних розходжень [79].

Отримавши, по суті, ухильну відповідь від Голови Виконкому Комінтерну, укапісти не поспішали прийняти пропозиції КП(б)У щодо об'єднання на умовах останньої, тим більше, що організації партії почали зростати і на осінь їх чисельність практично подвоїлася. Характерно, що збільшився приток з більшовицького табору. Так, 11 з 85 делегатів I конференції УКП (5–9 серпня 1920 р.) були вихідцями з КП(б)У, в більшості залишивши її ряди в липні 1920 р. [42, с. 296].

Серед тих, хто перейшов у табір укапістів улітку 1920 р., була й група «федералістів» на чолі з Г. Лапчинським. Останній вступив до більшовицької партії ще в 1905 р., був активним учасником процесу об'єднання більшовиків у всеукраїнську організацію

РСДРП — Соціал-демократія України, обирався одним із дев'яти членів крайового партійного центру — Головного Комітету соціал-демократії України. На доповідь Г. Лапчинського «Про владу і державний устрій на Україні» І Всеукраїнський з'їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою. Він був обраний членом ВУЦВК і призначений головним писарем (керуючим справами) Народного Секретаріату УНР, а згодом — народним секретарем соціального забезпечення (за сумісництвом).

З березня 1918 р. — Г. Лапчинський народний секретар судових справ (юстиції), бере участь на високих посадах у радянському державному будівництві [35]. Однак наприкінці літа 1919 р. він склав із себе повноваження секретаря ВУЦВК і в умовах денікінської навали на Україну разом із П. Поповим та Я. Ландером створив у Житомирі «Організаційне бюро групи федералістів». Роз'яснюючи пізніше логіку появи групи і оформлення її ідейних засад, Г. Лапчинський писав: «...Ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слинком і Павлом Поповим, розходячись із політикою товаришів, які офіційно керували партією, мала низку приватних нарад, на яких розробляла свої погляди на українську політику РКП, піддавала її критиці й схилилася до платформи, яку в загальних рисах можна формулювати як визнання необхідності цілком самостійного українського радянського уряду, який володіє всією повнотою влади, не виключаючи галузей військової та господарської, такого ж самостійного і незалежного від РКП партійного центру і рішучої орієнтації в політиці та підборі керівного партійного апарату на «внутрішні сили країни» [39].

Серед побуджувальних мотивів, які зумовлювали народження подібних міркувань і висновків, Г. Лапчинський вважав: з одного боку — «русотяпську» політику частини КП(б)У, особливо надісланих з інших регіонів кадрів, які не здатні були враховувати українську специфіку, псували відносини з місцевим населенням, несерйозно ставилися до українських керівних партійних центрів, а з іншого — опозиційну реакцію на таке русотяпство тих місцевих партійців, які покладали відповідальність за очевидні помилки на московський керівний центр, а тому тяжіли до боротьбистів і «незалежників», як прокомуністичних сил, чия позиція детермінувалася національними чинниками. Взаємосимпатії останніх викликали нарікання й рішучі нападки з боку тих, хто на перше місце висував «загальноросійські» інтереси [35, с. 83].

Відтак найрішучіше налаштовані «федералісти» (їх кількість не перевищувала двох десятків чоловік[82]) в момент, коли радянська влада була, по суті, знищена в Україні білогвардійцями, непохитно вірили в її неминуче й швидке відродження з дещо іншою партією на чолі. Вони мріяли про створення «зі здорових елементів КП(б)У», боротьбистів і укапістів нової партії — «Української комуністичної партії (більшовиків)» — з неодмінним збереженням в ній керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У» [82].

Свої політичні висновки «федералісти» запропонували Гомельській нараді партійних працівників неокупованих областей України і представників ЦК КП(б)У:

«1. Україна ... має бути суверенною радянською соціалістичною республікою, яка управлятиметься винятково своєю радянською владою, вищим органом якої є Всеукраїнський з'їзд Рад.

2. Об'єднання України з іншими соціалістичними республіками, незалежно від того, чи створені вони, чи будуть утворені на території колиш. Російської імперії або поза цією територією, допустиме лише на істинно-федеративних началах, а саме так, щоб спільні для всіх федерованих держав органи управління склалися з представників всіх членів федерації та щоб у межах України такі органи діяли через посередництво місцевих — українських — органів радянської влади...» [82].

Прямо кореспондувалися з підходами до державного будівництва і пропозиції в галузі партійного будівництва. У спеціальних тезах Г. Лапчинського, зокрема, говорилося: «Щоб об'єднати робітників і селян всієї України для боротьби за комуністичну революцію, щоб силами пролетаріату й бідного селянства успішно проводити комуністичну диктатуру, необхідно, щоб всі комуністичні сили на Україні об'єдналися в одну партію — Українську комуністичну партію більшовиків. ...Партія ця повинна бути цілком самостійною секцією Інтернаціонала, тобто повинна мати можливість на основі загальних принципів комуністичної програми і в погодженні з іншими секціями Інтернаціонала проводити комуністичну роботу в межах всієї України як Наддніпрянської, так і Наддністрянської...» [82,с.89].

УКП(б) мала уважно враховувати в своїй діяльності національний склад населення України, національні особливості й інтереси українства, а для розв'язання нагальних завдань передбачалося скликати широку партійну конференцію [82]. Однак С. Косіор,

В. Затонський, направлені на нараду ЦК РКП(б), разом з Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими більшовиками дезавували задуми «федералістів», розвінчавши їх погляди, а ЦК РКП(б) оголосив членом групи вироки.

Проте Г. Лапчинський не змірився, з поверненням в Україну з Москви він пропагував у Києві документи, в яких кваліфікував підхід російських комуністів до національного питання як неправильний, доводив, що російські пролетарі зацікавлені у збереженні економічної нерівності регіонів, а російська шовіністична інтелігенція — у збереженні гегемонії російської культури над окраїнами тощо.

Г. Лапчинський був виключений Центральним Комітетом з лав КП(б)У, однак одержав мандат делегата на IV партійну конференцію, що, природно, привернуло увагу учасників форуму. На пропозицію Д. Мануїльського було створено спеціальну комісію для вивчення справи Г. Лапчинського. На затвердження конференції було внесено проект резолюції, в якому пропаганда поглядів Г. Лапчинського і його однодумців визнавалися несумісною з перебуванням в КП(б)У. Однак Г. Лапчинського пропонувалося залишати в рядах партії (за партійним Статутом конференція, як вищий орган, мала право відмінити рішення ЦК), оскільки він не був попереджений жодним партійним органом про неможливість поширення шкідливих ідей, документів.

Під час обговорення інциденту з Г. Лапчинським деякі делегати особливо наполягали на застосуванні до Г. Лапчинського, його прибічників, навіть організацій, у яких підтримувалися погляди «федералістів», жорсткіших санкцій і пояснювали це тим, що документи останніх використовувало праве крило боротьбистів проти лівої їх течії, яка тяжіла до КП(б)У. Внаслідок об'єднавчий процес, що об'єктивно розвивався, неначебто зазнавав додаткових штучних гальмівних впливів [82, с. 34–39, 47, 172–183].

Нескінченні колізії привели до того, що Г. Лапчинський разом з однодумцями опублікували в «Червоному прапорі» (органі УКП) заяву про розрив з КП(б)У і висловом впевненості, що зустрінуться з колишніми одно партійцями в майбутній УКП [78]. Ставши членом останньої, він у серпні 1920 р. був обраний і до її ЦК.

Кожний факт виходу з власних рядів комуністи сприймали як «класову зраду», тому проти УКП і проти так званих «відступників» почали вживатися адміністративні заходи. 22 червня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «негайно розпочати політичну

кампанію проти УКП, не упускаючи перспективи» [64]. 7 липня було припинено фінансування партії, а після публікації листа Г. Лапчинського закрито партійний орган «Червоний прапор» [64, арк. 40 зв., 43]. 12 липня ЧК вчинила трус на квартирі одного з лідерів укапістів, члена ВУЦВК А. Річицького. Того ж дня ЦК УКП направив протест на адреси голови уряду УСРР Х. Раковського, ЦК КП(б)У і ВУЦВК [73]. 28 липня 1920 р. невизнана делегація УКП на II Конгресі Комінтерну в складі А. Річицького та Ю. Мазуренка направила В. Леніну листа за назвою «Про мету і завдання УКП, її взаємини з КП(б)У». В листі підкреслювалося, що увесь похід на партію «по-перше, вказує на зростання її впливу серед українського пролетаріату і трудових мас, на її реальні сили, закладені в об'єктивних умовах, бо інакше ці репресії вже були б абсолютно безглузді і нісенітні; по-друге, свідчить про перемогу в правлячих колах України т. зв. «русотяпської течії», яка в зв'язку з успіхами на політичному фронті відчула розв'язаними свої руки і прагне до усунення «конкурента» в особі місцевих комуністичних елементів і їх центру — УКП» [73, спр. 6, арк. 30].

Звертаючись таким чином до вищих владних і партійних інстанцій та лідерів, керівництво укапістів намагалося захистити власну партію від репресій і переслідувань. Водночас УКП запевняла, що «прагнучи до зміцнення радянської влади..., чесно й одверто пропонує співробітництво», не відмовляючись від своїх принципових позицій і рішуче вимагаючи «унормалення відносин».

Слід віддати належне стійкості цієї невеликої партії, мужності її лідерів, які не йшли на принципові поступки. Важко сказати однозначно (навіть скільки-небудь визначено схилитись у бік позитивної чи негативної оцінки — обидва елементи карколомно переплелися), однак незаперечний вплив на процес пошуку врегулювання, налагодження стосунків між КП(б)У і УКП справив своїм приїздом і чотирьохмісячними переговорами з радянським керівництвом України й Росії В. Винниченко (детально про це в окремому розділі-сюжеті). Крупномасштабна, яскрава особистість, В. Винниченко талановито вплив у своїх поглядах і поведінці всю складність, суперечливість проблеми українського комунізму, хитання між КП(б)У і УКП, звиви між ідейним фанатизмом, виваженою принциповістю, реалістичним розрахунком і наївним утопізмом. Часом це породжувало враження непослідовності, хаотичності, а то й безпорадності.

Так чи інакше, не набравши відразу чіткої перспективи й великих обертів, розв'язання проблеми набуло затяжного характеру, а продовження співпраці дивним чином уживалося з наростанням антагоністичних настроїв.

1920 рік виявився «транзитним» і ще щодо однієї політичної сили в Україні, яка також виявила тенденцію до участі в радянській державній системі і тяжіння до комуністичної платформи. Йдеться про єврейські партії — Бунд і Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЕРП). Їх еволюція вліво виявилася дуже затяжною і суперечливою, а контакти навіть між собою надто заплутаними, нерівними. Своєрідно реагуючи на зміни ситуації в Україні, Росії,

Європі, в міжнародному комуністичному русі (III Інтернаціоналі), вони неодноразово і достатньо радикально міняли акценти своїх орієнтацій, починаючи ще з 1918 р., кілька разів не доводили справу до здавалося безперешкодного логічного завершення. (Справедливості ради слід зазначити, що в ряді випадків досягнення тих чи інших угод залежало уже не від них, а від гіпотетичних партнерів, що з різних причин висловлювали певну недовіру до поведінки, яку демонстрували єврейські партії, їх лідери).

Створений у травні 1919 р. з лівого Бунду (до цього крила належала більшість колишньої організації, що раніше сповідувала соціал-демократичну ідеологію) і об'єднаних єврейських соціалістів, Єврейський комуністичний робітничий союз в Україні (Комфарбанд) ніяк не міг виробити оптимальних організаційних форм стосунків з РКП(б), КП(б)У, Комінтерном (євсекції, відділи, їх прерогативи, функції рівень автономності тощо), а гучні заяви, резолюції про прийдешнє «злиття» з комуністами так і не переходили в площину практичної реалізації [33]. Не можна не брати до уваги і ексцеси проти єврейського населення з боку отаманщини, денікінщини на значних територіях України, що також впливали на загальну поведінку лідерів Комфарбанду [17, с. 153–157]. Одним словом, в 1920 р. об'єднавчий процес так і не завершився, «перейшовши» уже в післявоєнний, 1921 рік.

Однак у мирний час домінантними стали інші суспільні процеси, в яких означені тенденції були відтіснені на другий план, по суті, втратили свою актуальність.

1. Боротьба (Київ). — 1919. — 12 червня.

2. Боротьба (Київ). — 1919. — 14 травня.

3. Боротьба (Київ). — 1919. — 17 червня.
4. Боротьба (Київ). — 1919. — 2 серпня.
5. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 14 травня.
6. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 24 липня.
7. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 24 липня.
8. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 27 квітня. — Ч. 59. — С. 1.
9. Боротьбист (Полтава). — 1920. — 30 березня.
10. Боротьбисты; Украинская Коммунистическая партия // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983. — С. 71, 608–609; Боротьбисты; Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская социал-демократическая рабочая партия // Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 65, 539, 540; Боротьбисти. «Незалежники»; Укапісти; Українська партія соціалістів-революціонерів; Українська соціал-демократична робітничка партія. Український буржуазний націоналізм // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 64–65, 367, 559, 562, 563–564, 565.
11. Борьба (Київ). — 1920. — 10 января.
12. Борьба (Київ). — 1920. — 15 июля.
13. Борьба (Київ). — 1920. — 21 июля.
14. Борьба (Київ). — 1920. — 29 июля.
15. Борьба (Київ). — 1919. — 13 травня.
16. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1987. — С. 63.
17. Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). — Дніпродзержинськ, 2007.
18. Винниченко В. Назв. праця. — С. 500.
19. Винниченко В. Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. — Відень, К., 1921. — Ч. I.; Ч. II., Ч. III.
20. Винниченко В. Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. — Відень, К., 1921. — 32 с.; Lawrynenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine; An Annotated Bibliography. — New York, 1953; Majstrenko I. Borot'bism, A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York, 1954; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — 341 с.; Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918–1953. — New York, 1956; Документи українського комунізму (Вступна стаття І. Майстренка). — Нью-Йорк, 1962. — 232 с.; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. — Лондон — Париж — Мюнхен. — 1968. —

229 с.; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. — 1971. — № 9(129). — С. 100–107; Radziejowski Janusz. Kwestia narodowa w partii komunistycznej na Ukrainie radzieckiej (1920–1927) // Przegląd historyczny. — 1971. — N 3. — S. 477–498; Borys J. Who Ruled Soviet Ukraine in Stalin's Time // Canadian Papers. XIV. 2. 1972. — P. 213–233; Radziejowski Janusz. Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy, 1919–1929; Wezlowe Problemy ideologiczne. — Warszawa, 1976.; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Б. м., 1979. — 259 с.; Borys J. The Sovietization of Ukraine. — Edmonton, 1980. — Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. — 434 с.; Прокоп М. Про український націонал-комунізм // Сучасність. — 1986. — № 3. — С. 65–78; L. Rudnytsky I. Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky. — Edmonton, 1987.

21. Дванадцятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 454.

22. День і вічність Джеймса Мейса. — К., 2005. — С. 36, 37, 106, 208–209 та ін.

23. Див., напр.: Загорецький М. В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечила перемогу пролетарської революції на Україні // Вільшовик України. — К., 1933. — № 7/8. — С. 73–80; Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о борьбеизме // Коммунист Украины. — 1958. — № 2. — С. 36–47.

24. Див., напр.: Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.

25. Див., напр.: Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 74–86; № 3. — С. 130–142.

26. Див., напр.: Нагорний В. І. Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінниччині в 1919–1920 рр. // Тези доповіді дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1993. — С. 44; Гарань О. Націонал-комунізм та українська революція: романтика і реальність // Сучасність. — К., 1994. — № 1. — С. 158–161; Єфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність // Вісник Харківського університету. — 1996. — № 387; Історія України. Вип. 1. — С. 166–171; Її ж. Укаписти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. — 1998. — № 401; Історія України. Вип. 2. — С. 370–376; Ветров Р. І. Історія становлення націонал-комуністичних партій в Україні (1917–1920 рр.) // Етнополітологія в Україні: здобутки,

проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. — К., 2004. — С. 226–233.

27. Див., напр.: Об'єднання українських комуністичних сил (Злиття УСР (комуністів) і УСДРП (незалежних лівих). — К., 1919 — 14 с.; Блакитний В. Правда про боротьбистів (Хто такі комунисти-боротьбисти). — К., 1919. — 31 с.; Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії // Літературно-науковий вісник. — К., 1919. — Кн. 2. — С. 213–225; За що і як бореться Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). — К., 1919. — 31 с. Те ж саме — 1920 р. і рос. мовою видання в Одесі й Києві 1920 рр.; Гремучанський М. «Боротьбисти» (Деяко з матеріалів по історії, програмі і тактиці Української комуністичної партії (боротьбистів) — Вінниця, 1920. — 24 с.; Блакитний В. Що таке комунисти-боротьбисти. Історичний начерк // Боротьбист (Київ). — 1920. — № 1–2; Хто такі комунисти-боротьбисти — Лубни, 1920 — 12 с.; Сльнько И. Петр Сльнько // Летопись революции. — 1923. — № 3; Буценко А. О расколе УСДРП (1917–1918 гг.). — Там само. — 1923. — № 4. — С. 121–122; Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях. — 1923. — № 2. — С. 105–112; Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии Украины — К., 1923. — 248 с.; Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии (Шесть лекций). — М., 1924. — 121 с.; Яворський М. Проблеми національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях. — 1927. — № 2. — С. 101–116.

28. Див., напр.: Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій. — К., 1993. — С. 100–103; Дичковська Г. Український націонал-комунізм. — К., 1998. — 35 с.; Нагорний В. І. Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 169–182.

29. Див., напр.: Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С. 99–120; Політична історія України ХХ століття. У шести томах. — Т. 2. — Українці за межами УРСР (1918–1940). — К., 2003. — С. 213–225; Піскуп В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). — К., 2006. — 672 с.; Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. — К., 2008. — 928 с.

30. Див.: Массе J. Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. — Harvard college, 1983. — 334 p.; Його ж. National communism // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, Buffalo, London, 1993. — Vol. III.

31. Див.: Ветров Р. І., Донченко С. П. Назв. праця. — С. 189.

32. Див.: Винниченко В. Відродження нації. — К., Відень, 1920. — Ч. I. — С. 90, 174–175, 180; ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38, 39 та ін.

33. Див.: Гусєв В. Перехід Бунду на комуністичну платформу й утворення єврейської секції КП(б)У // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 67–73.

34. Див.: Украинская Коммунистическая партия. Украинская коммунистическая партия (боротьбистов). Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская партия социалистов-революционеров (боротьбистов) (коммунистов). Украинская социал-демократическая рабочая партия // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996. — С. 635–636, 639–642, 644–646.

35. Див.: Харченко В. Георгій Лапчинський, лідер «групи федералістів» у КП(б)У // Комуніст України. — 2005. — № 1. — С. 76–80.

36. З програми Української комуністичної партії // Документи трагічної історії України... — С. 261.

37. Комуніст (Київ). — 1920. — 20 травня.

38. Комуніст (Київ). — 1920. — 29 лютого.

39. Лапчинський Г. Гомельское совещание (Воспоминания) // Комуніст України. — 2005. — № 1. — С. 84.

40. Ленін В. І. Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 118.

41. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 73–76, 502–503.

42. Любовець О. М. Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 15 с.; Ї ж. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протидія // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 121–134; Ї ж. Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комуніст України. — К., 2000. — № 1. — С. 64–67.

43. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.

44. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи... — С. 294.

45. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов, 1919. — С. 55, 75.

46. Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — С. 295–296.

47. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — С. 74–75; Його ж. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — С. 238–239.

48. Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. Вип. 3. — К., 1997. — 82 с.

49. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). — К., 1999. — С. 196; Борьба. — 1919. — 11 лютого.

50. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну. — С. 196.

51. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу. — К., 1920. — С. 7–14.

52. Нагорний В. І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.) — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 227 с. (Автореф. — 16 с.); Сергієнко Ю. Г. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років. Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 380 с. (Автореф. — 32 с.); Козак О. В. Багато-партійність на Україні (1917–1925 рр.): Історіографія проблеми. Автореф. дис.... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — 16 с.

53. Націоналістичних партій (1917–1920 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. — К., 1968. — Вип. 22. — С. 71–92; Чирко В. А. Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапівців // Український історичний журнал. — 1968. — № 12. — С. 24–35; Полушкіна В. А. Рост впливу большевиків и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1972. — 40 с.; Сабинин А. С. Идеиный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920–1925 гг.). — Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1972. — 48 с.; Клинтух Ю. Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. — Автореф. дис... канд. ист. наук. — Одесса, 1973. — 33 с.; Гамрецький Ю. М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Материалы конф. — М., 1980. — С. 21–29; Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. — К., 1986. — 183 с.; Диброва С. С. Борьба КП(б)У против национал-уклонистской группы «федералистов» // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 154. — К., 1988. — С. 78–86.

54. Непролетарские партии России. Урок истории. — М., 1984. — С. 429.

55. Непролетарские партии России. Урок истории. — С. 429.

56. Огієнко В. І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.). — Дис. ...канд. іст. наук. — К., 2008. — 186 с.

57. Панчук М. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літературна Україна. — 1988. — № 27. — 7 липня; Його ж. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 319–331; Його ж. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 215–243; Його ж. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 85–105.

58. Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії. — 22–25 січня 1920 р. — К., 1920. — С. 5–6.
59. Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии: (Шесть лекций). — М., 1928. — 101 с.
60. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — 479 с.
61. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 270.
62. Хвиля А. Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернівці). — 1919. — 5 червня.
63. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 144.
64. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 35.
65. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11; Спр. 19. — Арк. 1; Борьба (Київ). — 1919. — 30 марта.
66. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 2.
67. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1.
68. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 15–17.
69. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 17.
70. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 2.
71. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 1.
72. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 17–19.
73. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 187–188, 194.
74. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
75. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4–4 зв.
76. Чайківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.). Автореф. дис... канд. іст.наук. — Львів, 1996. — 20 с.; Калмакан І. К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. — Одеса, 1997. — 192 с.; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР. — К., 1999. — 272 с.; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.) — Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ. — 2001. — 245 с.; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні. — Дніпропетровськ, 2001. — 160 с.; Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). — К., 2008. — 587 с.
77. Червоний прапор (Київ). — 1919. — 21, 23 грудня.
78. Червоний прапор (Київ). — 1920. — 5 липня.
79. Червоний прапор (Київ). — 1920. — 26 травня.
80. Червоний прапор. — 1919. — 22 січня.
81. Червоний прапор. — 1919. — 9 лютого.

82. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. — С. 161.

83. Чирко В. А. Назв. праця. — С. 28.

84. Шаповал Ю. І. Україна 20-х — 50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — 352 с.; Кульчицький С. В. Політичні суперники державної партії // Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 242–251; Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.). — К., 1998. — 320 с.; Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 207–223; Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-ті — 30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. — К., 2004. — 154 с.